

مطالعه رویکرد حاکمان آل بویه در ایجاد تسامح مذهبی و واکاوی تحولات معماری اسلامی در این دوره

چکیده

آل بویه به‌عنوان یک حکومت شیعی مذهب پس از به قدرت رسیدن در قرن چهارم هجری، اجرای سیاست‌های هم‌زیستی دینی را در پیش گرفتند؛ به‌گونه‌ای که سیاست ایجاد هم‌زیستی دینی و مسالمت‌آمیز میان مسلمانان و اقلیت‌های دینی، یکی از اولویت‌های دینی و از دغدغه‌های اصلی و همیشگی اهل‌بیت (علیهم‌السلام) بوده است. این پژوهش بر آن است تا به تبیین عملکرد حکومت آل بویه، سیاست‌های اجرایی امرای این خاندان در جهت ایجاد هم‌زیستی مسالمت‌آمیز دینی میان شیعه و اهل سنت بپردازد. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است. نتیجه مبین آن است که صرف‌نظر از اینکه آل بویه تا چه اندازه در اجرای این سیاست توفیق حاصل کردند، اما به‌طور مسلم همبستگی اجتماعی و دوری جامعه دینی از تنازعات بی‌حاصل، می‌توانست از مهم‌ترین آثار توجه به تلاش آن بزرگان باشد. واکاوی نقش آل بویه در ایجاد هم‌زیستی دینی میان شیعه و اهل سنت که سبب ماندگاری آل بویه با وجود جمعیت زیاد اهل سنت در کنار اقلیت شیعه گردید، انجام این پژوهش را ضروری می‌سازد. از دیگر نقاط درخشان دوره آل بویه توجه ویژه به اقدامات عمرانی و معماری بود.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی رویکرد آل بویه در ایجاد تسامح مذهبی.
۲. بررسی تحولات معماری اسلامی در دوره آل بویه.

سوالات پژوهش:

۱. حاکمان آل بویه برای ایجاد تسامح مذهبی چه رویکردی در پیش گرفتند؟
۲. تحولات معماری اسلامی در دوره آل بویه چگونه بود؟

کلیدواژه‌ها: هم‌زیستی دینی، آل بویه، اهل تسنن، شیعه، معماری.

مقدمه

سلسله شیعی مذهب آل بویه پس از تصرف شمال، مرکز و جنوب ایران بر پایتخت خلافت عباسی تسلط یافت (۳۳۴ ق). اینان که اعتقادی به خلفای بغداد نداشتند، با سیطره کامل بر امور، زمینه تضعیف بیش از پیش دستگاه خلافت را فراهم کردند. تسلط آل بویه بر بغداد تا سال ۴۴۷ ق. به طول انجامید. با روی کار آمدن آل بویه، سیاست‌های اتخاذی سران ایشان شرایط بهتری برای شیعیان در مقایسه با دوره‌های قبل به وجود آورد. با اینکه در تاریخ تعداد نزاع و درگیری‌های ثبت شده میان شیعه و اهل سنت در این دوران نیز قابل توجه است؛ اما این اختلاف به اندازه دوره قبل از ایشان نبود. آل بویه هر چند بر طبق شواهد تاریخی معتبر بر مذهب شیعه بودند؛ اما سیاست‌های مذهبی این خاندان تا حد زیادی اختلافات را کاهش داده بود؛ بنابراین اگر از برخی اقدامات، نظیر لعن‌های آشکار علیه مقدسات اهل سنت که به دستور معزالدوله به سال ۳۵۱ ق در مساجد نوشته شد (ابن جوزی، ۱۳۵۸ ق: ۱۴/۱۴۰؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۵/۳۲۷)، چشم‌پوشی شود، اغلب پادشاهان بویهی و حتی معزالدوله نیز درصدد ایجاد هم‌زیستی دینی میان مذاهب شیعه و اهل سنت بودند. تحولات معماری اسلامی در این دوره از موضوعات قابل بررسی است.

لازم به ذکر است که حذف اصل رقابت و اختلاف و تنوع فکری از جامعه نه مطلوب و مدنظر آنان و نه اساساً امری ممکن بود. وظیفه رهبران دینی اقتضا داشت که بسترها و راه کارهای مناسب و لازم برای داشتن جامعه‌ای سالم، همدل و همراه، هر چند با اجتهادات و معتقدات فقهی و کلامی مختلف فراهم آید.

این مقاله درصدد است تا به این پرسش پاسخ دهد که: با توجه به عملکرد حکومت آل بویه، سیاست‌های امرای این خاندان در جهت ایجاد هم‌زیستی مسالمت‌آمیز دینی میان شیعه و اهل سنت چه بوده است؟ در واقع نکته این است که یهودیان هرگز سنیان را تحت فشار قرار نمی‌دادند و سنیان به وسیله شیعیان تحت تعقیب قرار نمی‌گرفتند، بلکه هواداران هر دو مذهب در سپاه آنان وجود داشتند. آن‌ها خواهان نوعی حکومت مشترک شیعه عباسی بودند تا بتوانند شیعیان را از مسئله تقیه برهانند. به عبارت دیگر، حاکمان بویه نمی‌خواستند به زور، رعایای خویش را به پذیرش مذهب تشیع وادار کنند. آن‌ها با انتخاب وزرای قدرتمند و شیعه‌مذهب؛ همانند «صاحب‌بن‌عباد»، زمینه بارور شدن نهال نوپای اصول احکام و مبانی مذهب تشیع را فراهم کردند. اهمیت پرداختن به این موضوع نیز از این جهت است که با توجه به اینک بیشتر پژوهش‌ها و مقاله‌های انجام‌شده بحث درگیری و اختلاف میان شیعه و اهل سنت در عصر آل بویه را نشان داده‌اند. منابع به عمد و یا شاید به جهت جزئی بودن هم‌زیستی مسالمت‌آمیز دینی میان شیعه و اهل سنت در این عصر و نقش آل بویه در ایجاد این اتحاد و کاستن از اختلافات با سیاست‌های خاص خود که تاریخ شیعه و اهل سنت نیز به آن اذعان دارد غفلت نموده‌اند. از این رو، در این تحقیق ضروری به نظر می‌رسد که این بخش از تاریخ آل بویه را که بی‌شک یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تمدن اسلامی محسوب می‌شود مورد توجه قرار دهد تا رمز و راز حکومت آل بویه و دوام آن با وجود جمعیت زیاد سنیان در کنار اقلیت شیعیان را معرفی کند.

در زمینه پیشینه و تحقیقاتی موضوع؛ محقق ترکمنی آذر (۱۳۸۵) در مقاله «آل بویه، عباسیان و تشیع»، به مقوله سیاست آل بویه در جهت حفظ خلافت عباسی برای تحکیم قدرت پرداخته است. همچنین محقق پناهی (۱۳۹۰) در مقاله «روابط مذهبی آل بویه با خلافت عباسی»، از تسامح مذهبی آل بویه نسبت به اهل تسنن قدری کوتاه بحث نموده است. محقق جعفرنیا (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «سیاست‌های حکومت آل بویه در جهت تحکیم وحدت میان شیعه و اهل سنت» پرداخته است که به مواردی از قبیل تساهل و تسامح آل بویه، اعتقادات دینی و مذهبی آل بویه و اقدام آل بویه در ایجاد وحدت سیاسی میان اهل تسنن و شیعه پرداخته است. محققان جاودان و عشریه (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «ابقای بنی‌عباس توسط آل بویه» مبحثی درباره آل بویه پس از ورود به بغداد (۳۳۴ ق/۹۴۵ م)، به‌رغم

تضاد مذهبی با خلیفه و با وجود تسلط و قدرت بر دستگاه خلافت، به عللی مقام خلافت عباسیان را ابقا نمودند و در جایی از پژوهش ایشان آورده است که یهودیان که میل به حکومت داشتند، برای جلوگیری از شورش همگانی، با توجه به اعتقاد اکثریت مسلمانان نسبت به اصل خلافت عباسی و با استفاده از تسامح و مدارای دینی، درصدد حفظ خلافت عباسی برآمدند تا بدین وسیله، بتوانند با تسلط بر نظام سیاسی، به تدریج، مذهب خود را ترویج کنند.

این مقاله بر آن است که با واکاوی متون تاریخی مربوط به عصر آل بویه و نظریات مورخان، نقش آل بویه را به عنوان یک حکومت شیعی در همزیستی با سنیان آن دوره بیشتر مورد بررسی قرار دهد و این که آل بویه با اتخاذ چنین تدابیری توانسته بود از فروپاشی انسجامشان در آن دوره، علی‌رغم جامعه اهل سنت غالب آن روز جلوگیری به عمل آورند.

نتیجه‌گیری

با اینکه در بیشتر منابع کم‌تر از اجرای سیاست‌های همزیستی دینی آل بویه بین اهل تسنن و شیعه صحبت به میان آورده‌اند؛ اما این اقدام آل بویه یکی از روشن‌ترین دوره‌های تمدن اسلامی را رقم زده و سبب ماندگاری آل بویه و تداوم حکومت آنان بر جامعه اسلامی با وجود اکثریت اهل سنت در کنار اقلیت شیعه شد. با به قدرت رسیدن آل بویه در اواخر قرن سوم ه.ق، ارزش‌های اجرای سیاست‌های همزیستی دینی آل بویه بین اهل تسنن و شیعه جای خود را به ضدا ارزش‌هایی که موجب گسست دینی مسلمین می‌شد، داد. آل بویه با سیاست تساهل و تسامح با اهل سنت توانستند در طول مدت زمامداری خود ارتباط حسنه برقرار سازند. گرچه غفلت عامه مردم به‌ویژه اهل سنت که با تعصب و احیاناً تحجر موجبات درگیری میان دو فرقه را فراهم می‌آوردند در این دوره، قابل اغماض نیست. اما وقتی جانب انصاف را در نظر گرفته شود تلاش آل بویه که به گزارش تاریخ هرچند هدف سیاسی و حفظ قدرت را در ورای خود داشته است؛ ولی به نوبه خود می‌تواند قابل ستایش باشد که اگر چنین نمی‌بود شاید بسیاری از ارزش‌های شیعی همچون دوره امویان و عباسی از دست می‌رفت یا اینکه کم‌رنگ می‌شد. پس با این که تعداد نزاع و درگیری‌های ثبت شده میان شیعه و اهل سنت در این دوران نیز قابل توجه بوده است، اما این اختلاف به اندازه دوره قبل از ایشان نبود. آل بویه هرچند برطبق شواهد تاریخی معتبر، بر مذهب شیعه بودند، اما سیاست‌های اجرایی در ایجاد همزیستی دینی بین شیعه و سنی در این خاندان تا حد زیادی اختلافات را کاهش داده بود؛ بنابراین اگر برخی اقدامات؛ نظیر لعن‌های آشکار علیه مقدسات اهل سنت که به دستور معزالدوله به سال ۳۵۱ق در مساجد نوشته شد. نادیده گرفته شود، اغلب پادشاهان بویه‌ای و حتی معزالدوله نیز درصدد ایجاد ارتباط و آشتی میان مذاهب شیعه و اهل سنت بودند.

فهرست منابع و مآخذ

آژند، یعقوب. (۱۳۸۴). بویه‌یان. تهران: نشر مولی.

آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۴۰۳ق). الذریعه، بیروت: دارالاضواء.

ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۸۵ق/ ۱۹۶۵م). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر - دار بیروت.

ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۷۱). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران. ترجمه: حالت، ابوالقاسم، و خلیلی، عباس، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.

ابن تغری بردی، جمال‌الدین یوسف، (بی‌تا). النجوم الزاهره فی ملوک المصر و القاهره، قاهره: المؤسسة المصریه العامه.

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م). المنتظم فی تاریخ النعم و از ملوک. تحقیق: عطا، محمد عبدالقادر و عطا، مصطفی عبدالقادر. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن جوزی، عبدالرحمن. (۱۳۵۸ق). المنتظم. حیدرآباد دکن: دائره معارف عثمانیه.

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۶۳). تاریخ ابن خلدون. ترجمه: آیتی، عبدالمحمد؛ تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م). دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر و من عاصره من ذوی الشأن اکبر. تحقیق: شحاده، خلیل. چاپ دوم، بیروت: دارالفکر.

ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۸). البدايه و النهايه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۷ق / ۱۹۸۶م). البدايه و النهايه. بیروت: دارالفکر.

اشپولر، برتولد. (۱۳۶۹). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ترجمه: جواد فلاطوری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

اشعری قمی، سعد بن عبدالله ابی خلف. (۱۳۷۱). تاریخ مذاهب شیعه (المقالات و الفرق). ترجمه یوسف قضایی با مقدمه محمد جواد مشکور، تهران: انتشارات عطائی.

امین، سید محسن. (۱۴۱۸). اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

امین، محسن. (۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳م). اعیان الشیعه، بیروت: دار از تعارف للمطبوعات.

امینی ارمکی، غلام حسین؛ فروزش، سینا؛ میرفتاح، علی اصغر و شعبانی صمغ آبادی، رضا. (۱۳۹۹). «عناصر پایداری معماری در بناهای دوره آل بویه با تأکید بر زیبایی شناسی نقوش». مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۷، شماره ۳۹، ۷۵-۵۷.

ثعالبی، عبدالملک بن محمد. (۱۴۲۰ق). یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر؛ گردآورنده: شمس الدین، ابراهیم؛ محقق و شارح: قمیحه، مفید محمد؛ دارالکتب العلمیه، بیروت.

جعفریان، رسول. (۱۳۷۵). تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری. قم: انتشارات انصاریان.

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث.

خطیب بغدادی، احمد بن علی. (بی تا). تاریخ بغداد او مدینه السلام منذ تأسیسها حتی سنه ۴۶۳ ق؛ بیروت: دارالکتب العلمیه.

ذهبی، محمد بن احمد. (۱۴۱۳). تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام. تحقیق: تدمری، عمر عبدالسلام؛ چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العربی.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۲). کارنامه اسلام. تهران: امیرکبیر.

سجادی، صادق. (۱۳۶۹). آل‌بویه، دائره‌المعارف بزرگ اسلامی. ج ۱، تهران: مرکز دائره‌المعارف بزرگ اسلام.

شوشتری، قاضی نورالله. (۱۳۵۴). مجالس مؤمنین. تهران: کتاب‌فروشی اسلامی.

شیبی، کامل. (۱۳۷۴). تشیع و تصوف. ترجمه: علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیرکبیر.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۳۴۷). الجمل و العقود فی العبادات. ترجمه: واعظزاده خراسانی، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.

علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۳۸۱). خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال. نجف: المطبعه الحیدریه.

الفاخوری حنا و الجر، خلیل. (۱۳۷۵). تاریخ فلسفه در جهان اسلام. ترجمه: محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

فرای، رن. (۱۳۶۳). تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه. ترجمه: حسن انوشه، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

فقیهی، علی اصغر. (۱۳۵۷). آل‌بویه و اوضاع زمان ایشان. تهران: انتشارات صبا.

کرمر، جونل. (۱۳۷۵). احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه. ترجمه: محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

کسروی، احمد و امینی، محمد. (۱۳۸۹). شیعی‌گری با تاریخ، تهران: انتشارات بینا.

کویر، محمود. (۱۳۹۱). کتاب هزاره ققنوس ساسانیان تا سامانیان. تهران: انتشارات آیدا.

جعفرنیا، فاطمه. (۱۳۹۷). «سیاست‌های حکومت آل‌بویه در جهت تحکیم وحدت میان شیعه و اهل سنت». فصلنامه تاریخ‌نامه خوارزمی، شماره ۲۲، ۲۱-۳۸.

جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۰). تاریخ تشیع (دولت‌ها، خاندان‌ها و آثار علمی و فرهنگی شیعه)، زیر نظر سید احمدرضا خضری، قم و تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.

لین‌پول، استانلی. (۱۳۱۳). طبقات سلاطین اسلام. ترجمه: عباس اقبال، تهران: دنیای کتاب.

محمد عبدالرحمن، محمود. (۲۰۰۷). خیانات الشیعه و اثرها فی هزائم الامه الاسلامیه. اسکندریه: دارالایمان.

مدرس تبریزی، محمدعلی. (۱۳۶۹). ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب، تهران: کتاب‌فروشی خیام.

مشکور، محمدجواد. (۱۳۷۹). تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم. تهران: انتشارات اشراقی.

مقدسی، محمدبن احمد. (۱۳۶۱). أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم. ترجمه: علی نقی منزوی، تهران: نشر کومش.

محمدی صیفار، مهدی؛ همایون، محمدهادی. (۱۳۹۵). «بررسی سیاست‌های حکومت آل‌بویه در برخورد با تنوع فرهنگی و ارائه الگوی آن». معرفت فرهنگی اجتماعی، شماره ۴ (پیاپی ۲۸)، ۱۰۵-۱۳۶.

میرزایی، زهرا. (۱۳۹۲). «عوامل مؤثر در پیشرفت اجتماعی، فرهنگی و علمی شیعیان ری در دوره آل‌بویه». فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۱۵، صص ۱۰۹-۱۲۷.

مقریزی، احمدبن علی. (١٤٢٧ق). السلوک لمعرفة دول الملوک. تصحیح: عاشور، سعید عبدالفتاح و زیاده، محمد مصطفی، دارالکتب و الوثائق القومیة الإدارة المركزية للمراكز العلمية مرکز تحقیق التراث، قاهره.
نجاشی، احمدبن علی. (١٤٠٧ق). رجال النجاشی. قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
نوبختی، حسن بن موسی. (١٤٠٤ق). فرق الشیعة. چاپ دوم، بیروت: دارالأضواء.

Limbert, J. (٢٠٠٤). Shiraz in the age of Hafez: the glory of a medieval Persian city. University of Washington Press.

Momen, M. (١٩٨٥). An Introduction to Shi'i Islam. Yale University Press.